

Grüll Tibor: *Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2023, 214 oldal, 4950 Ft.

Legyen szó a modern időkről vagy épp a késő ókor „ezerszínű valóságáról”, minden esetben lebilincselő, ha egy kortárs, az eseményeket közvetlenül szemlélő és abban egyszerre érintett személy perspektívájából tárul fel egy hajdanvolt világ. Grüll Tibor legújabb munkájának koncepciója pedig erre épül: célja, hogy Tertullianus életművén keresztül átfogó képet alkosson a Római Birodalom és a kereszténység, illetve zsidóság bonyolult viszonyrendszeréről. Mindezt egy olyan időszakban, a 2–3. század fordulóján, amelyet a történetírás is az „átalakulás” és „átmenet” fogalmakkal határoz meg – rendkívül komplex tehát az a kérdéskör, amelyet feltárni, majd tágabb kontextusban is elhelyezni igyekszik, és ehhez, ahogyan a szerző azt hangsúlyozza, alapvető forrásanyag ez a terjedelmes életmű.

A könyv gondosan felépített öt nagyobb tematikai egységet foglal magában, amelyek több alfejezetből épülnek fel, így alkotva egy szerves egészet. Bár a Tertullianus életére vonatkozó vélt adatok, mint kiderül, sok esetben bizonytalanok, a kutatók többségének véleménye a tekintetben megegyezik, hogy felnőttként lett kereszténnyé, majd később a montanizmus elkötelezett hívévé. Kiterjedt teológiai, filozófiai, retorikai műveltségét eszközként felhasználva, műveiben Tertullianus valósággal sziporkázik egy-egy gondolatmenet fejtegetése közben. Ezek többsége ma már magyar nyelven is olvasható – a kötet végén egy áttekintő listát is találhatunk –, mégis érdemes felhívni a figyelmet a szerző saját magyar nyelvű fordításaira. Tertullianus munkássága továbbá azért is tekinthető kiemelten fontosnak, mivel a teológiai szakkifejezések nála jelennek meg először latinul. Grüll futólag (11. oldal; 19–20. oldal) tér ki arra, milyen jelentősége van Tertullianusnak a latin nyelvű keresztény irodalom megalapozásában, de különösebben nem hangsúlyozza ezt a tényt. A magyar nyelvű szakirodalmat tekintve e kérdésben eligazítást nyújthat Szekeres Csilla bevezető tanulmánya, amely az *Ókeresztény latin írók* című kötetben (Debrecen, 2003) jelent meg Tertullianus *De spectaculis* című művéhez.

Grüll Tibor ezt a munkát nem hivatkozva kötetében, holott Szekeres Csilla írása számos, általa felvetett kérdést is érint.

Az életrajzi áttekintést követő tematikus egység a Római Birodalom meghatározására tesz kísérletet: először államalakulatként, majd kultúr- és kultuszközösségként. Ez részben a császárság intézménye és a kereszténység kölcsönös viszonyának vizsgálatán keresztül történik, de a római hadsereget és vallást, filozófiát, színjátszását, sőt orvostudományt egyaránt érinti. Érdemes megemlíteni, hogy a felsorolt kategóriákat hosszabb-rövidebb terjedelemben tárgyaló alfejezetek önmagukban is megállják helyüket és értelmezhetőek, még hozzá oly módon, hogy az adott rész a téma iránt érdeklődő laikusok számára is befogadható.

A császárkultusz és a kereszténység összetett kapcsolatának feltárása közben a forrásszövegek is egyértelművé teszik: nem magát a császárság intézményét utasítják el ezek a közösségek – Tertullianus éppen a császárok iránti hűségüket igyekszik bizonyítani, hangsúlyozva, hogy sokkal igazabb híveik ők a császároknak a „pogány” római lakosságnál –, inkább a császárok személyét övező kultusz, az uralkodó isteni szférába való beemelésé elfogadhatatlan számukra. Okfejtésében etikai, jogi érveket, valamint római szokásokat vagy a Szentírásból kiragadott gondolatokat is felsorakoztat. Mindez már önmagában is mutatja Tertullianus széleskörű műveltségét.

A kötet üde színfoltját képezik azon fejezetek, amelyek a római államot mint kultúrközösséget írják le – ugyancsak Tertullianus nézőpontjából. Így kerül megfogalmazásra például a római vallás kritikája, ahol az egyébként nem keresztény családból származó Tertullianus logikus érvekkel próbálja magyarázni a görög-római *religio* keretei közé nem illeszkedő keresztény (és zsidó) monoteizmus felsőbbrendűségét a rómaiak politeizmusával szemben, sőt, a kereszténység igazságának kizárólagosságát. Olyan radikális kijelentésekhez is eljut viszont, mint a pogány vallások létezésének teljes tagadása. Egészen érdekes ezért, ahogyan egy későbbi szöveghelyen Tertullianus a vallásszabadság eszméjét fogalmazza majd meg – bár ez nem individuális, hanem kollektív választási jogot jelentett, mint az később kiderül. Alapját ugyanakkor a különböző vallási kultu-

szok relativizálása képezi – ezzel pedig éppen saját, korábbi gondolataival kerül ellentmondásba, ahogy arra Grüll Tibor is felhívja a figyelmet.

A műben azonban elsőre talán profánabbnak ható témák is feltűnnek: a gyanútlan olvasó például egy meglepő részletességgel bemutatott korabeli embriotómia leírásával is szembesülhet; de legalább annyira érdekes a római tömegszórakoztatás jelenségének rövid áttekintése is. Az utóbbi értelmezésére tett kísérletek a tudományos diskurzusban megosztóak; a kutatások többek között szociológiai, újabban pszichológiai megközelítésből is vizsgálni próbálják a kérdést. A tömegszórakoztatás mint a római civilizáció találmánya kétségtelenül kiemelt szereppel és szimbolikus jelentéssel bírt a társadalom egésze szempontjából: egyrészt a közösségi véleménynyilvánítás fontos színhelye, másrészt az arénák nézőterének ülésrendjében a társadalmi rend sajátos leképeződése fedezhető fel. Ezen a ponton Grüll felhívja olvasói figyelmét például a nők marginalizálódásának jelenségére is, amely akár újabb kutatások tárgyát képezheti a jövőben. Tertullianus munkáiban a tömegszórakoztatással kapcsolatban éles kritikát fogalmaz meg, melyben elítéli valamennyi, jellegzetesen római „látványosságot” – legyen szó amfiteátrumi játékokról, színházról vagy atlétikai versenyről. Mint az kiderül, a keresztény közösségben azonban nem volt olyan magától értetődő mindezek elutasítása. A szerző itt egyfajta „belső ellenzékre” hivatkozik, amelynek meglétére a Tertullianus művében felbukkanó utalásokból következett.

A könyv harmadik fejezete a kereszténység mellett a zsidóság helyzetére és a birodalomban elfoglalt helyére is kitér. A Római Birodalomhoz való viszonyuk alakulásában a zsidó történelem meghatározó eseményeinek szerepére helyezi a hangsúlyt. Ami igazán érdekes ebben a kontextusban, az tulajdonképpen a zsidóság Tertullianus szerinti meghatározása. Életművében „engedélyezett vallásként” említi a judaizmust, de egyértelmű határvonallal különíti azt el a kereszténységtől. A zsidósághoz való viszonyának megértéséhez pedig Grüll Tibor elsősorban Tertullianus Bibliaértelmezésében – a próféciaák valóságos beteljesedésére vonatkozó meggyőződésében – látja a kulcsot. Azt is kiemeli

viszont, hogy ez nem jelenti Tertullianus részéről a kereszténység zsidó gyökereinek megtagadását; Isten választott népeként is elismeri őket – vagyis az életmű alapján Grüll Tibor teljességgel alaptalannak véli a Tertullianust ért antiszemita vádakat. Végül arra a rendkívül vitatott témára is kitér, hogy vajon a karthágói zsidó diaszpóra közösségével való esetleges érintkezés milyen hatással lehetett Tertullianus életére és írásaira.

A kereszténység és a Római Birodalom viszonyrendszerét feltáró következő tematikai egység – többek között – a kereszténység közmegítélését tárgyalja: az ellenük irányuló sztereotípiák körvonalazódnak ugyanis Tertullianus szövegeiben. Ezek között a kannibalizmus és rituális gyermekgyilkosság, szentségtörés, felségsértés és államellenes összeesküvés vádja jelenik meg általában. Ezzel kapcsolatban Philip Harland, Erich Gruen és Pieter Willem van der Horst mellett legalább egy jegyzetbeli utalást megérdemelt volna Nagy Ágnes: *Les repas de Thyeste. L'accusation d'anthropophagie contre les chrétiens au 2e siècle* című műve Debrecen, 2000 Nagy egy rövid, Tertullianusra szánt fejezet mellett (79–81.) számtalanszor említi, hivatkozza az ókeresztény szerzőt.

A közösség ilyen formájú sztereotip meghatározása magától értetődően felveti az identitástudat kérdését is, vagyis azt, hogy a korabeli kereszténység miként definiálta *önmagát*. Ebben nem el-

hanyagolható szerep jut a kereszténység természetes diaszpóra-létállapotának, ezt a szerző a későbbiekben érthetően kifejti: a zsidósággal összehasonlítva a kereszténység ugyanis nem egy idegen államhoz kötődő *ethnos*; valójában minden ponton szervesen kapcsolódik a pogány, őt körülvevő környezethez. Grüll Tibor a mű végén található összegzésben továbbvezeti a gondolatot, és véleménye szerint az ezzel a pogány értelmiségi környezettel való párbeszéd biztosítása, valamint az ebből következő integrálódás eredményezte részben a kereszténység sikerét, amelynek egyfajta „alternatív kultúrát” tulajdonít. Grüll már a kötet előszavában jelzi, hogy a keresztényüldözésekre is ki szeretne térni, annak ellenére, hogy a téma túlmutat Tertullianus munkásságán. Ennek egyik érdekessége Tertullianus összegző következtetése az üldözések ún. jogi alapjáról: végső soron szerinte az üldözés „csupán a név ellen folyik”, és ezt a szerző sem vitatja.

Az utolsó fejezetben a keresztény Római Birodalom képzetének alakulástörténetén vezet mindenkit végig a szerző. Ennek kapcsán kitér az ún. végidőkre vonatkozó bibliai próféciaák keresztény és zsidó értelmezésére, illetve a Római Birodalom ezekben betöltött szerepének feltárására is – Grüll Tibor itt sem mulasztja el a próféciaák szövegeinek részletes elemzését és összevetését. A római történelem ún. „demitologizálása” már Tertullianus munkáiban kezdetét veszi,

azonban a krisztianizált birodalom eszméjének kialakulása egy későbbi történet, így erről csak érintőlegesen esik szó a kötet végén.

Grüll Tibor törekedett arra, hogy az elemzéseiben az idegen eredetű fogalmakat, kifejezéseket lefordítsa, megmagyarázza, de ez az igyekezete olykor megbicsaklott. A 102. oldalon például azt írja: „Ezt a Dániel-szöveghelyet egy modern teológus találóan a bibliai exegézis Dismal-mocsarának nevezte”, majd ugyanitt néhány sorral később a *maszorétikus* héber szöveget említi. A kevésbé képzett olvasónak alighanem mindkét kifejezés kapcsán külső információforráshoz kell fordulnia. A szerző mentségére legyen mondván, a kérdéses rész az egyik legbonyolultabb filológiai elemzésben található, így vélhetően az értelmezés hevében maradt különösebb magyarázat nélkül e két fogalom.

Ennek ellenére a könyv az ókortudomány szakértőinek szűk köre mellett szélesebb publikum megszólítására is lehetőséget kínál. És bizonyosan megállapítható, hogy a kötet nem csupán a Tertullianus életműve iránt érdeklődők számára szolgál majd kiindulási pontként, hanem azoknak is, akiket a Római Birodalom korabeli története vagy éppen a rómaiak, zsidók és keresztények viszonya foglalkoztat.

Takács Levente – Üveges Eszter